

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Udžbenički diskurs je specifična vrsta diskursa. Njegova specifičnost proizlazi iz značaja i uloge koje mu društvo pridaje – obrazovanje i odgoj mladih kao osoba i pripadnika društva u kojem žive. Kao obrazovna supstancija putem koje se transferiraju ideje koje leže u osnovi društvenog sustava, obrazovni diskurs posreduje provjerene, društveno prihvaćene istine. Ma koliko da je svojom funkcijom okrenut budućnosti (odgoj i obrazovanje mladih za život u budućnosti), on je sadržajno duboko ušančen u prošlosti.

Usmjeren na transfer provjerenih, u društvu prihvaćenih istina on se nužno okreće socijalno-povijesnom naslijeđu i iskustvu (kako vlastitom tako i iskustvu drugih društava) kao izvoru za odabir obrazovnih sadržaja čija valjanost je potvrđena dugogodišnjom egzistencijom u društvu. Socio-povijesno naslijeđe nije samo izvor iz kojeg se odabiru obrazovni sadržaji. Kao sadržaj određenog društvenog konteksta ono funkcionira i kao vrijednosni okvir koji utječe na vrednovanje produkata različitih društvenih djelatnosti (znanosti, umjetnosti, ekonomije, politike itd.) kao mogućih obrazovnih sadržaja. Mala je vjerojatnost, da se u udžbenicima može pojaviti nešto što već nije društveno-povijesnim iskustvom potvrđeno kao društvena vrijednost i kao takvo u društvu prihvaćeno. Recimo, u jednom društvu koje je okarakterizirano patrijarhalnim socio-kulturnim naslijeđem, kao što je npr. hrvatsko društvo, teško da se u nekom značajnom broju tekstova mogu pojaviti sadržaji o homoseksualnosti, o vanbračnoj zajednici i sl.

Odabir znanja (sadržaja) za odgojno-obrazovni proces uvijek je posredovan aktualnom strukturom društvene moći, odnosno idejama u ime kojih njihovi akteri u društvu nastupaju. Kada je riječ o tranzicijskim društvima, za razumijevanje obrazovne problematike i sadržajno strukturiranje školskog kurikulumu, važno je imati na umu da u tim društvima sfera politike još uvijek ima poziciju društvenog subjekta, tj. društvenog aktera koji regulira i kontrolira ključna područja društvenog života, uključujući i obrazovanje. Sukladno tome, ideje vladajućih političkih ideologija još uvijek funkcioniraju kao smjernice koje određuju kriterije izbora obrazovne građe i pristup njezinoj interpretaciji.

Ovo su neke, prvenstveno društvene, odrednice koje su po našem mišljenju metodički relevantne kada je riječ o istraživanju udžbeničkog diskursa i razumijevanju udžbeničke konstrukcije spolova kao modela socijalizacije. Govorimo o društvenim odrednicama i svjesno ostavljamo po strani cijeli niz didaktičko-

metodičkih elemenata koji su ne manje značajni za razumijevanje sadržajne konstrukcije udžbenika. Naime, ovdje je prvenstveno riječ o sociološkom pristupu i to onom koji vidi udžbenike kao medij putem kojeg društvo prenosi na mlade društveno poželjne obrasce mišljenja i ponašanja. U tom se kontekstu i na udžbeničko prezentiranje žena gleda kao na jedan od načina na koji se konstruira model spolnih uloga prema kojem se odgaja i priprema mlade za ponašanje u odrasloj dobi.

Kao institucionalizirani oblik socijalizacije, škola ima sasvim određenu društvenu funkciju, tj. ona djeluje u skladu s određenim društvenim ciljevima i prema određenom programu. Mada ovaj stav u osnovi implicira pristup koji "sliku" žene u udžbenicima vidi kao društveni konstrukt, kao sredstvo promocije društveno poželjnih obrazaca spolova, mi se u analizi nismo ograničili ili reducirali na sociološki determinizam. Pošli smo od teze da se u stvarnom životu škole prepliću različite koncepcije uloge škole u društvu i da se ona ne može promatrati kao puki refleks društvene situacije. Mi je zapravo vidimo, ne samo kao mjesto kontrole, dresiranja i ukalupljivanja mladih u društvene obrasce, nego je vidimo i kao poprište prakticiranja i diseminacije emancipacijskih ideja. Drugim riječima, vidimo je i kao prostor ostvarivanja prava i jednakopravnosti ljudi i kao mjesto odgoja mladih za zalaganje za ostvarivanje slobode, prava i jednakopravnosti ljudi bez obzira na spol, dob, religiju, etničku pripadnost, političku orijentaciju i sl.

Polazeći od navedenog koncepta škole i njezine društvene funkcije, i sukladno tome, koncepcije izrade udžbenika, nastojali smo ustanoviti koliko i kako su žene prezentirane u osnovnoškolskim i gimnazijskim udžbenicima književnosti u Hrvatskoj.

Naša analiza upućuje da se, kada je riječ o hrvatskom društvu, može prepoznati utjecaj nekoliko društvenih faktora na konstrukciju modela spolnih uloga u udžbenicima književnosti: 1. patrijarhalno socio-kulturno naslijeđe; 2. dostignuća procesa društvene emancipacije žena (prodor žena u sferu društvenog rada, narušena konstrukcija dihotomizacije ženskih i muških karakteristika itd.); 3. afirmacija državotvornih ideja i ideologije etničkog nacionalizma kao idejne osnove izgradnje nove nacionalne države hrvatskog naroda koja je promovirala vrijednosti domoljublja i rodoljublja, katoličanstva i tradicionalizma i time revitalizirala patrijarhalne vrijednosti i model uloge žene kao majke i "bića obitelji".

Pokazujući brojne primjere višestruke dominacije muškaraca udžbeničkim sadržajima i stereotipizacije uloga i osobina muških i ženskih likova, rezultati analize su ukazali da su u udžbenicima još

uvijek prisutni elementi diskriminacijskog modela odgoja mladih za spolne uloge.

Naime, analiza je očito pokazala da su žene u udžbenicima marginalizirane. U usporedbi s muškarcima učestalost njihovog pojavljivanja je značajno manja, i to u više dimenzija. U odnosu na muškarce, žene se daleko rjeđe pojavljuju i kao autori tekstova, i kao autori slikovnih priloga. Žene su i tematski marginalizirane. Daleko su rjeđe od muškaraca tema glavnih tekstova i metodičkih priloga u udžbenicima. Iako postoje izvjesne razlike u zastupljenosti žena kada je riječ o tekstovima i priložima (veća je npr. kada je riječ o autorima tekstova, nego kada je riječ o autorima slikovnih priloga) generalno se može reći da se ta razlika povećava u korist muškaraca s povećanjem nivoa obrazovanja. Najmanja je u nižim razredima osnovne škole (naročito prvom razredu), a najveća u gimnazijskim udžbenicima. Ovakva zastupljenost žena u udžbenicima, naročito kada je riječ o autorstvu, može biti izraz stava da su žene više od muškaraca usmjerene na djecu pa im je otuda i dato više prostora u nižim razredima, dok teorijski i složeniji problemi književnosti koji se obrađuju na višim nivoima obrazovanja, ostaju "muško" područje. Kada je riječ o ovim razlikama u zastupljenosti žena i muškaraca u nižim i višim razredima treba imati na umu i činjenicu da je ona u značajnoj mjeri uvjetovana i strukturiranjem gradiva književnosti, koje se u gimnazijskim razredima velikim dijelom odnosi na književnost u prošlosti (npr. antičko doba, srednji vijek), tj. doba s izraženim patrijarhalnim društvima u kojima je afirmacija žena kao književnica bila rijetkost. Stoga se navedena distribucija autorstva može razumjeti i kao indikator dugogodišnje, stoljetne potisnutosti žena u području književnog stvaralaštva. U vezi s tim mogu se postaviti pitanja zašto i danas udžbenici podržavaju takvu marginalizaciju žena i kako se udžbenička građa, uz respektiranje obrazovno-odgojnih ciljeva nastave književnosti, može restrukturirati tako da se marginalizacija žena smanji. Ova pitanja postaju tim značajnija ako imamo u vidu da su žene autorice nekih udžbenika, i to upravo gimnazijskih, gdje je podzastupljenost žena najizraženija. Naime, mada je zastupljenost žena u udžbenicima književnosti posljedica dugotrajne nesklonosti društva prema ženskom stvaralaštvu, činjenica je da je marginalizacija žena prisutna i u udžbenicima koje su uredile žene. Takav odnos žena prema konceptualizaciji i sadržajnom strukturiranju udžbenika pokazuje da i one same još uvijek robuju stereotipima i da same pridonose marginalizaciji žena u ovom području.

Kada je riječ o načinu prikazivanja ili portretiranja žena, podaci pokazuju da udžbenici reproduciraju patrijarhalno obojeni model.

Mada je ovaj model u nekim aspektima "načet", on je jasno demonstriran u većini dimenzija ključnih za identificiranje pozicije žene u društvu i njezine prezentacije u udžbenicima. Tako npr. podaci o starosnoj strukturi muških i ženskih likova pokazuju da se i u ovom slučaju žene češće nego muškarci pojavljuju u kombinaciji s djecom. Analiza podataka o obiteljskim ulogama pokazala je da su to prije svega majke, a onda i bake. Osim toga, one su, za razliku od muškaraca, češće situirane u tradicionalnu sredinu seoskih naselja itd.

U kontekstu govora o patrijarhalnom modelu uloge žene u udžbenicima, naročito je indikativan odnos udžbenika prema ulozi majke. Podaci pokazuju da udžbenici, počev od osnovnih škola pa do gimnazija, apostrofiraju socijalizacijski obrazac žene kao majke. Mada su, u udžbeničkom sadržaju kao cjelini, izrazito manje zastupljene od muškaraca, kada je riječ o ulozi majke, žene po učestalosti spominjanja "izbijaju" na prvo mjesto, ispred uloge oca. To ujedno govori da udžbenici rjeđe vide ženu kao spol, kao individuu s njoj svojstvenim osobinama i interesima. Osim toga, karakteristično je da pored majke u osnovnoškolskim udžbenicima također značajno mjesto dobiva i uloga bake (također češće spominjana od uloge djeda). Ovakav tretman ženskih likova upućuje da udžbenici smještaju ženu u obitelj i sferu privatnosti. To je model žene u kojem ona funkcionira prije svega kao roditeljica i odgajateljica, kao osoba koja se brine za djecu, opslužuje i čuva obitelj i sl.

Da je u udžbenicima riječ o potiskivanju žene u sferu privatnosti upućuju i podaci o profesionalnim ulogama (zanimanjima/profesijama) muškaraca i žena. Kako smo vidjeli, u udžbenicima se žene u odnosu na muškarce pojavljuju izrazito rijetko u profesionalnim ulogama (na dnu rang ljestvice), a kada se i pojavljuju, radi se o tradicionalno ženskim zanimanjima/profesijama (učiteljice, nastavnice, prodavačice, kućne pomoćnice i sl.) koje po svom sadržaju zapravo predstavljaju iste one djelatnosti koje žene obavljaju i u okviru obitelji (odgoj, opsluživanje i sl.). Ovakvom slikom profesionalnih uloga žena udžbenici reproduciraju maskuliziranu sliku društvene podjele rada koja stavlja žene u opslužujuće i niže društveno vrednovane djelatnosti i prenose učenicima implicitnu poruku o njezinim ograničenim mogućnostima participiranja u društvenoj podjeli rada.

Za razliku od navedenih varijabli, podaci o psihosocijalnim osobinama i strukturi vrijednosti muškaraca i žena ukazuju da se u ovom slučaju ne može bez zadržke govoriti o dihotomiziranim modelima osobina i vrijednosnim strukturama žena i muškaraca.

Dioba psihosocijalnih osobina i vrijednosti na muške i ženske je narušena prisutnošću zajedničkih osobina (osjećajan/osjećajna, pobožan/pobožna, plašljiv/plašljiva, svadljiv/svadljiva, nasilan/nasilna itd.) i zajedničkih vrijednosti (ljubav, prijateljstvo, domoljublje i rodoljublje, vjera). U udžbenicima ipak postoje i psihosocijalne osobine (lakomislena, nesamostalna, draga, nježna, pažljiva, uslužna i sl.) i vrijednosti (djeca, brak, obitelj i sl.) koje se smatraju tipično ženskim i pripisane su samo ženama. Isto je i s muškarcima uz koje se vežu osobine: odlučan, hrabar, pokazuje liderske osobine i sl. ili pak vrijednosti: moć, sloboda, zajedništvo, iskazivanje nacionalnih osjećaja i sl. Stereotipni obrazac atribucije muških i ženskih likova izraženiji je u udžbenicima viših razreda osnovne škole i u gimnazijskim udžbenicima, što govori da se socijalizacijski utjecaji udžbenika pojačavaju s uzrastom učenika/učenica.

Situiranje ovakvog portretiranja žena i muškaraca u sociopolitički kontekst u okviru kojeg su udžbenici pisani pojašnjava navedenu "sliku" žene. Ono pokazuje da je utjecaj ideologije spolova posredovan utjecajima vladajućih ideja koje je afirmirala tadašnja politička ideologija etničkog nacionalizma. Otuda pretpostavljamo da je društvena promocija tradicionalnih vrijednosti (vjera, rodoljublje, obitelj i sl.) značajno utjecala i na retradicionalizaciju obrazovnog diskursa i, u tom kontekstu, na "sliku" žene u udžbenicima. Kao u društvu vladajuće, ove su se ideje reflektirale i u ucrtavanju osobina i vrijednosnog sustava muških i ženskih likova i to dvojako. Prvo, tako što su, kao društveno poželjne, postale dominantne vrijednosti u udžbenicima, tj. vrijednosti koje su jednako poželjne i za ženske i za muške likove. Drugo, retradicionalizacijom vrijednosnog sustava u društvu (obitelj, život u skladu s naukom vjere itd.), vladajuća ideologija je potencirala spomenuti patrijarhalni obrazac oslikavanja žena i muškaraca u udžbenicima.

Uprkos evidentnom stereotipnom oslikavanju ženskih i muških likova u udžbenicima, ipak su ohrabrujući podaci koji upućuju na elemente narušavanja "ženskih" i "muških" stereotipa. Spomenimo npr. javljanje zajedničkih osobina i vrijednosti, naročito općeljudskih vrijednosti, kao što su npr. ljubav, prijateljstvo, pravičnosti i sl. Ma koliko rijetki, ohrabrujući su i primjeri zajedničkih autorstava u pisanju udžbeničkih tekstova i oslikavanju udžbenika. Dragocjeni su i primjeri koji dovode u pitanje strogu tradicionalnu podjelu uloga na ženske i muške (npr. priča *Zaštitnik* na početku ove knjige) i sl.

No, podaci ipak upozoravaju da je potrebna radikalnija restrukturacija udžbeničkih sadržaja u smjeru balansiranog prikaza žena i muškaraca i izjednačavanja njihovih pozicija i uloga kako u

obitelji tako i u društvu. To je restrukturacija koja zahtijeva i redefiniciju odgojno-obrazovnih ciljeva i sadržaja kurikulumu nastave književnosti, koji nužno trebaju sadržavati i eksplicite iskazanu odrednicu o obrazovanju i odgoju djece za društvenu jednakost spolova. Razvoj kurikulumu u smjeru razvoja obrazovanja za jednakost spolova vidimo ujedno kao znak ostvarenja emancipatorske funkcije škole.